

УДК 811.161.2.81'373.47

DOI: 10.31651/2226-4388-2022-32-6-14

ЕКСПРЕСИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ АНТРОПОНІМНОЇ СИСТЕМИ ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА СЕРЕДИНИ XVIII СТОРІЧЧЯ

І. Я. Дзира, кандидат філологічних наук, доктор історичних наук, професор кафедри професійної освіти в сфері технологій та дизайну Київського національного університету технологій та дизайну (Київ, Україна)

e-mail: dzyraivan@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6326-3594>

У статті зrealізовано спробу визначити експресивний потенціал антропонімної системи запорозького козацтва середини XVIII сторіччя. Загалом на сторінках Реєстру Війська Запорозького Низового 1756 р. виявлено понад 3960 експресивних прізвищевих назв, що постають визначальним та ефективним засобом зображення особливостей характеру, поведінки, взаємин і зовнішності запорожців. Їх носіями є понад 11470 осіб, що становить 76,5 % від загальної кількості іменованих. Мета статті – характеристика експресивного потенціалу антропонімної системи запорозького козацтва середини XVIII ст. Для досягнення поставленої мети застосовано функціонально-семантичний, описовий, порівняльно-зіставний, структурний і статистичний методи, а також виконано інвентаризацію ономастичного матеріалу.

З'ясовано, що до експресивного фонду належали всі апелятивно-антропонімні та більшість власне антропонімних найменувань. З іншого боку, апелятивні «прозванія» мають фрагментарне представництво в експресивному фонді антропонімікону запорозького козацтва (81 антрополексема). Практично всі відтопонімні прізвищеві назви не є конотативно забарвленими, а спроба виявити неформальні показники експресивності з-поміж решти 335 одиниць названої класифікаційної групи за браком відомостей про обставини номінації малопродуктивна.

У статті також розглянуто способи творення експресивних «прозваній», основним серед яких був лексико-семантичний (понад 3230 антрополексем). За мотивами номінації більшість запорозьких експресивних прізвищевих назв належала до жартівливих. Використання жартівливо-зневажливих і лайливо-зневажливих найменувань не набуло значного поширення в січовому товаристві, а сороміцькі «прозванія» присвоювали в ньому надзвичайно рідко (20 одиниць).

Ключові слова: антропонім, експресивність, емотивність, оцінність, прізвищева назва, реєстр.

Актуальність. За давньою традицією, прийнятий до січового товариства повинен був прибрати собі нове прізвисько, під яким його записували до реєстрів. «Эта перемена фамилии, – зауважує Д. Яворницький, – делалась в виду того, чтобы скрыть прошлое новопоступившего в Сичь: часто на запрос русского или польского правительства, нет ли в Сичи какогo-нибудь Иванова или Войновича, запорожский Кош отвечал, что таких лиц в Сичи нет, а есть Задерыхвист или Загубы-колесо, поступившие в число козаков приблизительно в то время, о котором спрашивали московские или польские люди» [10, с. 148]. Отримані новоприбулими «прозванія» набували на теренах Запорозьких Вольностей адміністративно-правової чинності.

Хоч процес творення прізвищевих назв у січовому товаристві мав стихійний характер і в кожному конкретному випадку міг залежати від різних обставин, та все ж таки справжні причини їх появи передусім варто шукати в тих чи тих рисах характеру, поведінки, зовнішнього вигляду людини або в деталях її біографії. Ось що розповідав запорозький козак-довгожитель Микита Корж: «Козаки... имели, по звичаю своему,

великую наклонность к шутке и насмешкам, так что с самого малейшего случая, или поступка, или походки козака... прикладывают прозвища один другому... случаю и поступкам соответствующие. Так, например: если какой козак от неосторожности спалит курень или зимовник, того называют Палием; если который варит пищу и раскладает огонь над водою, того называют Паливодою; если который ходит согнувшись от немощи или от природы, того называют Горбачем; если который противу обычая, не тетерю варит себе в пищу, а кашу, того называют Кашкою или Кашоваром. Если который козак необычно мал ростом, того называют Махиною, а который самого великого росту, того называют Малютою; если который проворен и ходит скоро и идучи поскользнется и упадёт, того называют Склизьким; если который неуклюж и ходит нескоро, того называют Черепахою; а который худ лицом и безсилен, того называют Гнидою, и так далее» [4, с. 34–35]. «При всьому цьому, – робить справедливий висновок М. Худаш, – вказані мотиви номінації не були звичайними, в її основі чи не завжди був закладений жарт або гумор чи то й містилася критична насмішка. Саме тому прізвиська цього типу – експресивні, емоційно-оцінні, хоча тепер здебільшого в них цю експресивність вже важко або й неможливо віднайти, і на перший погляд може здатися, що в основі їх лежав звичайний нейтральний мотив [9, с. 126]. Такий високий рівень експресивної насиченості поряд із традиційним дослідженням семантики актуалізує також проблему психологічної значущості особових найменувань запорозького козацтва в тогочасному лінгвокультурному середовищі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні експресивний потенціал антропонімікону запорозького козацтва XVIII ст. все ще перебуває поза межами наукових зацікавлень ономастів. Лише М. Худаш приділяв помітну увагу експресивним козацьким прізвиськам-композиціям [9].

Метою статті є характеристика експресивного потенціалу антропонімічної системи запорозького козацтва середини XVIII ст., зокрема в проекції на лінгвальні аспекти досягнення експресивних можливостей прізвиськових назв. Автор поставив завдання виявити корпус експресивних особових найменувань, прости його лексико-семантичну структуру, розглянути способи вираження оцінки та творення експресії у виділених прізвиськових назвах, а також з'ясувати мотиви їхньої номінації. Об'єктом цього дослідження став корпус експресивних особових назв запорозького козацтва середини XVIII ст., а предметом – засоби і способи вираження емоційності та створення експресії, що представлені у виявленому корпусі антропонімів.

Матеріали і методи дослідження. Джерелом дослідження послужив укладений 1756 р. Реєстр Війська Запорозького Низового (далі РВЗН – І. Д.) і додані до нього відомості та списки козаків, які перебували на промислах і зимівниках на теренах паланок. Усього до 38 куренів реєстру записано 13085 запорожців, а разом із доданими відомостями й описами – близько 15000 осіб. За підрахунками упорядників видання, іменник прізвиськових назв пам'ятки нараховує понад 5000 одиниць [1, с. 18].

Для досягнення поставленої мети застосовано функціонально-семантичний, описовий, порівняльно-зіставний, структурний і статистичний методи, а також виконано інвентаризацію ономастичного матеріалу.

Результати дослідження та їх обговорення. Після проведеного відбору експресивної лексики з РВЗН одержано матеріал дослідження, який налічує понад 3960 антропонімів. Їх носіями є понад 11470 осіб, що становить приблизно 76,5 % від загальної кількості зареєстрованих.

За результатами проведеного аналізу найменш продуктивними в експресивному плані є апелювативні прізвиськові назви, що зумовлено особливостями їхньої природи, адже апелювативні особові найменування присвоювалися спеціально, в індивідуальному порядку з метою вирізнення конкретної особи в суспільному оточенні та офіційно-юридичній практиці й ідентифікували носія за реальним вираженням якоїсь характерної ознаки.

Скажімо, більшість із 343 «прозваній» (1817 носіїв, 12,11 % від загальної кількості іменованих), утворених за професією, родом діяльності чи соціальною належністю особи, не містить суб'єктивно-оцінних компонентів у своєму лексичному значенні. Та попри це в аналізованій лексико-семантичній групі вирізняється декілька підгруп, в основу яких покладена лексика, використовувана для вираження почуттів, емоцій чи ставлення оточення до денотата. Зокрема, 22 антрополоксеми (37 носіїв) були утворені від назв «безчесних» ремесел, асоціальних елементів, а також зневажливих прізвиськ, породжених соціальним розшаруванням суспільства: *Гречкосій, Злодій, Кативъ Синь, Лупиръ*, пор. *лупир* «живодёр» [3, с. 918], *Салогуб*, пор. *салогуб* «бранное: торговец, мещанин» [3, с. 1628] тощо. 16 особових назв (37 носіїв) указували на високі адміністративно-політичні посади іноземних країн, які в жодному разі не могли обіймати члени січового товариства: *Визъръ, Губернатор, Король, Маршалъ, Цисар* і под. Тому первісно вони не мали апелятивного значення, а виконували функцію насмішкуватого прізвиська. До цієї підгрупи, на нашу думку, можна зарахувати й «прозваніє» *Паничъ* (2 носії). Експресивність і наявність жартівливо-зневажливої емоційної оцінки характерна для 12 професійних прізвиськ-комполітів (13 носіїв): *Кишкодіоръ, Козолупъ, Подкуйкошка, Несолиборць, Попсуйборошно* й под. 6 «прозваній» (11 носіїв) отримали конотативне забарвлення завдяки демінутивним суфіксам: *Войтикъ, Дячокъ, Попыкъ* тощо. Ще в чотирьох випадках (6 носіїв) засобом творення експресії стало використання апелятива у формі жіночого роду для найменування особи чоловічої статі: *Попадка, Попада, Швачка, Шинкарка*. І нарешті, у 2 двочленних і 14 тричленних власне антропонімічних найменуваннях появи конотативного забарвлення сприяло лексичне оточення другого або третього члена, що вказував на професію або на рід занять запорожця: *Кравецъ Рябій, Кравецъ Холодний, Малы Чумак* і под.

Серед 260 відетнонімних прізвищевих назв (462 носії, 3,07 % від загальної кількості іменованих) найменування з безумовним емоційно-оцінним маркуванням трапляються надзвичайно рідко. Ідеться, зокрема, про антрополоксеми *Касанъ* (5 осіб), що вживається як зневажлива назва росіянина. З експресивним фондом були пов'язані також 6 демінутивних форм (19 носіїв): *Къмличок, Ляшокъ, Москалецъ, Москалик (Москалыкъ), Шведикъ (Шъведик)* і *Върмънка*. Не виключено, що сюди ж могли належати утворені за допомогою полімотиваційного форманта *-к-о* «прозванія» *Литвинко* (18 носіїв) і *Волошко* (1 особа). Безумовно, що й серед інших відетнонімних іменувань існували такі, що не відповідали реальним денотативним характеристикам особи або містили образний компонент і тому були конотативно забарвленими.

Відтопонімі прізвищеві назви (395 антрополоксем, 908 носіїв, 6,5 % від загальної кількості іменованих), за винятком 3, належать до нейтрального фонду. Лише в тричленних власне антропонімічних найменуваннях *Өедоръ Кислій Калмускій, Романъ Малий Дон, Іванъ Мовчанъ Самарскій* поряд з нейтральним відтопонімічним лексичним мотиватором стоїть лексичний емотивний мотиватор.

А ось назви новоприбулих (13 одиниць, 38 носіїв) уже наділені експресивною семантикою, причому серед них превалюють оцінно-зневажливі утворення: *Заблуда, Заброда, Заволока, Приблуда, Придибайло* тощо.

На відміну від апелятивних, практично всі антропонімічно-апелятивні «прозванія» виражають емоційність, оцінність та експресивність, адже, за визначенням М. Худаши, вони «в одних випадках не були позбавлені певної експресії і виступали індивідуальними мовними новотворами свого часу, не взятими із готової апелятивної лексики, а утвореними спеціально для іменування людей... в інших же – хоч були взяті прямо з апелятивної лексики, але в плані номінації людей мали, звичайно, специфічне експресивно-емоційне навантаження, що певним чином несло в собі розрізнявальну ідентифікаційну антропонімічну функцію...» [9, с. 139].

З найбільшою повнотою та розмаїттям експресивна лексика відображена в 300 найменуваннях (1191 носій, 7,4 % від загальної кількості іменованих), що характеризують

поведінкові, психологічні, комунікативні особливості та інтелектуальний рівень людини. Варто зауважити, що більшість мотиваційних моделей названого тематичного ряду (17 ММ, 227 «прозваній», 808 носіїв) указували на ті якості іменованого, які ставали об'єктом осуду з огляду на тогочасну народну мораль. Через це такі риси характеру, як задержуватість, лінощі, упертість, гнівливість, боягузтво, вередливість, занудність, скнарність тощо широко представлені в експресивних позначеннях особи: *Задирака, Ледащо, Чарствій, Сердитий, Трусъ, Комизъ*, пор. «Комиз = каприз» [3, с. 811], *Нудний, Скнара* й ін. Негативну емоційну оцінку комунікативно-мовленнєвих особливостей індивіда спостерігаємо в іменуваннях *Заїка, Крикунъ, Патяка, Брехливий, Лукавий, Нгмий* тощо. Різноманітні вияви інтелектуального рівня особи також у більшості випадків пов'язані з негативною оцінкою: *Дурний, Лобуръ, Малоукъ, Нєстула* (пор. *нестула «Неумельый человек, неспособный к самому простому делу, а также и к разговору»*) [3, с. 1095]), *Нєчитайло* тощо. Схвальне ставлення до морально-етичних властивостей та інтелектуальних здібностей індивіда виявлено в значно меншій кількості антрополексем (8 ММ, 53 «прозванія», 307 носіїв): *Моторній, Сердєчний, Смъшко, Лагода, Тихенкій, Нєбоязливій, Умній* тощо. Загалом не лише за багатством асортименту, а й за диференціацією конкретних ознак позитивно характеризувальні ММ поступаються негативно характеризувальним. Причому варто зауважити, що за кількістю носіїв ММ «Розумна, освічена, вміла людина» посідає друге місце в ЛСГ, а належність «прозванія» *Писменний* (111 прикладів) – до найпоширеніших запорозьких особових назв, що засвідчує значний відсоток грамотності в основній масі січового товариства.

У складі цієї ЛСГ вирізняємо також 17 антрополексем (39 носіїв), що містять загальну оцінку внутрішнього образу індивіда: *Нєхороший, Поганюка, Так Собъ, Добрий, Статєиний* тощо.

Друга за значущістю ЛСГ конкретних оцінок особи пов'язана з характерними особливостями зовнішності людини. Розглянутий матеріал представлений широким діапазоном експресивних номінацій інтенсивного та параметричного характеру від майже нейтральної до яскраво емоційної оцінності. Стандартні показники параметрів переважно не відображені у виокремлених антрополексемах, зате в них активно зафіксовані різноманітні відхилення від норми, передусім негативні. У сфері відхилень спостерігаємо пряму залежність експресивного сприйняття особи від міри вияву тієї чи тієї ознаки. Водночас номінативна щільність ММ слугує свідченням суспільного ставлення до конкретного виду надмірності. Зазвичай найвиразніші лексеми добирали для оцінки фізичних вад і фізіологічних патологій людини (*Горбъ, Глухий, Кривий, Слѣпий, Безпалко* тощо), її зросту (*Великий, Вєлєтьєнь, Малий, Куцій, Малюкъ* тощо), комплекції, фізичної сили (*Миришавка, Сухий, Товстикъ, Здоровєнній, Черєватій, Дужій, Слабкій* тощо). У поле зору оточення також постійно потрапляли особливості органів і частин тіла (*Лобъ, Губатій, ГѸстроухъ, Кирпа, Кривоносъ* тощо), волосяного покриву (*Усатій, Чуприна, Лисій, Боръдка, Сторчоусъ* тощо), шкіри (*Дзюба, Рябій, Бородавка, Чорномазъ, Печєний* тощо), ходи (*Важкоступъ, Скорий, Скорикъ, Клишавій, Лєгкоступъ* тощо), віку (*Малолѣтьєнь, Молокосусъ, Старий (Старій), Старєнкій, Старуха* тощо), а також загальний зовнішній вигляд (*Маліований, Чєпуръ, Чєпурко, Чєпурній, Чєпуруха* тощо).

Певний рівень експресивності властивий також композитам й утворенням із префіксом *без-*, що характеризували особу за наявністю чи відсутністю одягу або взуття (14 найменувань, 55 носіїв): *Бѣлошапка, Безрукавій, Безшитанко, Рабошапка, Чирвоноштан* тощо. Експресивна увага до виокремлюваної ознаки помітна й у композитних іменуваннях, що вказували на наявність домашньої худоби (12 антрополексем, 16 носіїв) (*Бѣлокѣнь, Сивокобила, Слѣпокѣнь, Рябоволь, Чорновѣль* тощо) та композитних й атрибутивних «прозваніях» з префіксом *без-*, пов'язаних з особливостями житла (4 антрополексеми, 9 носіїв) (*Бєзвєрхий, Бєзвѣконній, Бєзуглий, Малохатка*). Особливо виразною внутрішньою формою наділені образні композити-експресиви з актуалізованою семою «емотивність», виникнення яких безпосередньо

пов'язане з якимось пам'ятним смішним або осудливим учинком чи пригодою (44 одиниці, 51 носій): *Дерипаска, Загубикинь, Купикобила, Уломишило, Утопиказань* тощо.

Надзвичайно продуктивно категорія експресивності реалізована серед власне антропонімних прізвищевих назв, де, за винятком більшості відіменних утворень, вона притаманна практично всім антрополексемам решти ЛСГ. Загалом у РВЗН зафіксовано 406 «прозваній», утворених від особових власних імен (624 носії, 4,15 % від загальної кількості іменованих), зокрема, у 37 випадках (44 носії) особовим іменем представлений компонент, що ідентифікує родича означуваної особи в антропонімійно-апелятивних найменуваннях. У складі цієї ЛСГ подибуємо 11 «прозваній» (13 носіїв), співвідносних із різними формами жіночих імен (*Варвара, Маруся, Маруха, Солоха, Тетьянка* тощо), три матроніми (*Одаричь, Парасцєнко, Стєшичь*), а також один матронім, ужитий у формі посесивного родового в складі тричленного антропонімійно-апелятивного найменування – *Васил Одаричов родичь*. Підтримуємо припущення упорядників РВЗН про те, що подібні «прозванія», можливо, мали насмішкувате значення [1, с. 22]. Суб'єктивна оцінка мовця, яку виражали емоційно забарвлені зменшено-пестливі, згрубіло-зневажливі, фамільярні та гіпокористичні варіанти чоловічих імен, теоретично могла зберігатися й після перетворення їх на прізвищеві назви (64 «прозванія», 91 носій): *Охоня, Хведоряка, Хведяй, Илляшь, Грыцикаль, Пєдась, Сѡхреи, Павлечка, Демєшко, Ивашина, Василиця, Гавришь, Стэопка, Ивашня, Киричокъ, Ахонка, Коношь, Степанюка, Демюра, Матюха, Петруша, Махно, Гринь* тощо. Також існувала незначна ймовірність того, що в 33 «прозваніях» (45 носіїв) суб'єктивне (меліоративне) ставлення до позначуваної особи виражене за допомогою полімотиваційних суфіксів *-ук (-юк), -ак, -ик, -к-о, -ець*: *Костюкъ, Илчакъ, Лаврикъ, Данько, Якубець* тощо. Проте, з іншого боку, виникнення цих полімотиваційних суфіксів було спричинене занепадом їхнього первісного демінутивного значення, що розпочалося задовго до укладання реєстру.

У всіх інших ЛСГ власне антропонімних прізвищевих назв основним способом формування експресивності є метафоричне перенесення найменування, тобто семантична деривація, яка модельована на основі «семантичного руху» в поняттєвій структурі слова, подвійного акту поширення і з'єднання, що відбувається в уяві мовця та позначає сутність метафоричного процесу [8, с. 83]. У ході вторинної номінації суб'єктивно-оцінне значення мотивувального лексико-семантичного варіанта перенесено до похідної семантично мотивованої одиниці. «Семантично похідні експресиви, – наголошує Н. Бойко, – характеризуються образністю, яка може формуватися передусім у словах, що позначають пізнані та знайомі мовцеві денотати. Глибоке розуміння їхньої сутності, використання в практичній діяльності людини, спостереження й висновки про них модифікуються в почуття ставлення, оцінки, які складають семантичну базу похідних експресивних значень» [2, с. 260]. Іноді лінію асоціативних зв'язків можна доволі легко простежити, іноді вона є ледь помітною.

Особливу увагу варто приділити великій групі метафоричних антрополексем, що дають експресивну характеристику іменованому на основі номенклатури тваринного світу. Клас зоосемізмів широко представлений назвами різноманітних ссавців (*Вєдмгдь, Волкъ, Їжакъ, Росомаха, Соболь* тощо), птахів (*Дрѣмлюга, Журавель, Куликъ, Пугачъ, Сокгль* тощо), плазунів (*Полозь, Полозюка, Ужъ, Черепаха*), земноводних (*Жаба*), риб (*Ершикъ, Карась, Коропъ, Окунь, Щука* тощо), комах (*Блоха, Вошь, Гєзь, Клопикъ, Цвѣркунъ* тощо). Серед зооморфізмів представлені позначення не лише представників місцевої фауни, а й екзотичних для наших теренів (*Коркодило, Яхидна*). Поширеними були також найменування за назвами свійських тварин: *Бугай, Кобила, Курка, Овєчка, Тєличка* тощо. В основі явища зооморфізму лежить перенесення створених людською уявою об'єктивних і суб'єктивних ознак, властивостей, якостей тварини на саму людину. «Експресивність метафоричних значень зоолексем, – наголошує Н. Бойко, – ґрунтується на семантичній мотивації, асоціативно-образних уявленнях, які здатні викликати в мовців високу почуттєву напругу у зв'язку з контрастом: світ людини – світ тварини» [2, с. 109].

Зооморфізми дають характеристику іменованим за допомогою конотативних сем «емотивності» та «оцінності», що формують ядро їхньої семантичної структури. При цьому узвичаєний загальнонаціональний образ тієї чи тієї тварини часто отримує власну багатозначність. Н. Бойко поділяє зооморфізми на «три основні групи: 1) зоохарактеристики зовнішності людини; 2) зоохарактеристики внутрішніх рис людини; 3) зоохарактеристики зовнішніх і внутрішніх рис людини, пов'язаних із її трудовою діяльністю, передусім ставленням до праці» [2, с. 109]. Дослідники з'ясували, що завдяки мотивам експресивної номінації більшості зоолексем притаманний стійкий пейоративно-оцінний потенціал і лише серед орнітолексем спостережений певний баланс між пейоративною та меліоративною експресивною семантикою.

Близькою до розглянутої є ЛСГ експресивних антропонімів, утворених унаслідок перенесення «рослина – людина»: *Бузина, Дурман, Лобода, Капуста, Луна* тощо.

Багатомодельну експресивну метафоризацію також простежуємо в таких ЛСГ:

1) найменування, утворені від назв продуктів харчування, страв і напоїв: *Борицькь, Брага, Вино, Сметана, Сало* тощо;

2) найменування, утворені від назв різних предметів побутово-господарського вжитку, зброї, музичних інструментів і под.: *Бандурка, Бурдюгь, Дъжєчка, Люлка, Мушкетикь* тощо;

3) найменування, утворені від назв релігійно-міфологічних істот: *Въдма, Потороча, Чортов Унукь, Чортухань, Шаитань* тощо;

4) найменування, утворені від назв хвороб: *Ковтунь, Сновида, Тряця, Шолудивий, Шолудко* тощо.

Окрема група експресивних антрополексем за допомогою емотивно-аксіологічних характеристик акцентувала увагу оточення на сімейно-родинних стосунках індивіда: *Батєчко, Братгькь, Братуха, Кума, Мачуха* та ін.

Серед власне антропонімних найменувань виокремлюємо й композити, що первісно були назвами казкових героїв: *Вернигора, Гнибгьда, Котигорохь, Перєвернигора, Розлийгьда* та ін.

За характером творення експресивні прізвищеві назви РВЗН представлені трьома основними способами: семантичним, морфологічним і морфолого-синтаксичним. Найпродуктивніший (понад 3238 «прозваній», не менше 10510 носіїв) з-поміж них семантичний спосіб, де провідну роль відіграє метафоризація. Перенесення метонімічного типу трапляються тут значно рідше: *Борода, Горбь, Губа, Нось, Усь* тощо. У низці випадків, не зазнаючи жодних формально-структурних змін, «прозваніями» ставали утворені за допомогою експресивного словотвірного афікса (афіксів) варіанти людських імен або апелятиви.

Друге місце за частотою вживання посідають найменування, утворені морфологічним способом (понад 473 «прозванія», понад 666 носіїв). Серед них абсолютно переважають антрополексеми з патронімічним суфіксом **-енко** (327 «прозваній», 488 носіїв): *Жерєбилєнко, Завійбородєнко, Кабанєнко, Лобурєнко, Цебєрябєнко* тощо. Суфікси **-ич, -ович / -евич, -ута, -а** вказують на походження по батькові зрідка (15 «прозваній», 16 носіїв): *Дробничь, Гузєвичь, Холодовичь, Рядута, Богатирча* тощо. Серед посесивних суфіксів найпродуктивнішим виявився суфікс **-ов / -ев** (36 «прозваній», 48 носіїв): *Вовковь, Горбиков, Крикуновь, Стрибуновь, Щєрбаков* і под. На сторінках пам'ятки вжиті в посесивній формі експресивні позначення осіб використані також у тричленних антропонімічно-апелятивних найменуваннях (58 одиниць, 58 носіїв): *Петро Нецадимов родичь, Петро Сокуртєвь родичь, Өєдир Слинковь родичь, Яцко Батєчкєвь брать, Яцко Бурчакєвь брат* тощо. Суфікси **-ів, -ин, -ого, -ін** перебували на периферії експресивного фонду РВЗН (36 «прозваній», 55 носіїв): *Бабинь, Гаркушинь, Крутгьнь, Сопкєвь, Чорного* тощо. Як бачимо, у всіх розглянутих випадках антрополексеми утворені внаслідок поєднання експресивної основи з нейтральним структурним мотиватором. Однак «якщо лексичний мотиватор експресивний, то його значення зберігається в мотивованому слові,

хоча б частково» [5, с. 91]. Варто зауважити, що вивчення словотвірної структури значно ускладнене полімотиваційністю суфіксів. У зв'язку з цим експресивні антрополоксеми із суфіксами *-ак (-як)*, *-ик*, *-ець*, *-к-о*, *-ук*, *-чук* одночасно можна розглядати і як морфологічні, і як семантичні утворення.

Морфолого-синтаксичний спосіб представлений 220 різноманітними композитами (257 носіїв). Отже, частота їхнього вживання є незначною та становить 1,71 % від загальної кількості найменувань. Подібні антрополоксеми здебільшого концентрують у собі експресивну енергію тих метафоричних словосполучень, на ґрунті яких вони були утворені, і зосереджують увагу на якихось прикметних рисах іменованого: *Голобородко*, *Единоожкъ*, *Кривошя*, *Лихогляд*, *Съроштань* і под. У низці випадків мотиватором експресивності постає специфічна внутрішня форма, що дає змогу сприймати сповнені неповторного національного колориту «прозванія» як експресивні лексичні одиниці з емотивно-оцінним значенням: *Баболупъ*, *Басуйкобилка*, *Голозадъ*, *Залляйбъда*, *Пропийсвита* тощо.

30 «прозваній» утворені за допомогою двочленних фразеологічних конструкцій, які на час фіксації ще не були лексикалізованими й виражали злу насмішку на адресу іменованого: *Кобиляча Голова*, *Мишача Щока*, *Московска Борона*, *Пєся Сила*, *Собачій Синъ* тощо. «Складені прізвища-фразеологізми, – зазначає І. Сухомлин, – це цілі художньо-емоціональні, часто виразно експресивні портрети-ескізи своїх носіїв. На певному етапі подібні індивідуальні прізвиська могли потрапити до якогось списку, реєстру, опису, і тоді гострий емоціональний відтінок особової назви поступово зникав» [7, с. 12].

Безумовно, що найскладнішим видається питання мотивації вибору прізвищевих назв, адже, «щоб правильно визначити справжній смисл особових назв, для цього потрібно бути присутнім при самому процесі їх творення й походження, бачити на власні очі всі внутрішні помисли й усі сердечні порухи тих, хто давав ці імена: таке індивідуальне, якщо можна так висловитись, їх походження.. Тоді б ми зрозуміли не лише значення імен, але й силу враження, яке вони справляли на людину. Тепер ми можемо тільки здогадуватися й приблизно судити про це...» [6, с. 2]. Та попри це маємо підстави з упевненістю стверджувати, що більшість запорозьких експресивних «прозваній» первісно мала жартівливий відтінок. Значно рідше на Запорозжі присвоювали жартівливо-зневажливі найменування. На думку М. Худаша, до останніх належали, зокрема, композити, що вказували на якесь заняття чи на професію людини. Ще менше в січовому товаристві застосовували лайливо-зневажливі особові назви. І, нарешті, питома вага сороміцьких «прозваній», уживання яких могло завдати дошкульної образи адресатові, була мінімальною (20 одиниць, 24 носії): *Засрацкій*, *Низькогузь*, *Перьдунъ*, *Слабогузь*, *Сторчогузъ* тощо.

Висновки і перспективи. Отже, основний масив антропонімної системи запорозького козацтва середини XVIII ст. становлять прізвищеві назви, що виконували не лише ідентифікаційну, а й експресивну функцію, причому конотативно маркованими були всі апелятивно-антропонімні та більшість власне антропонімних найменувань. В останній класифікаційній групі нейтральними є понад 330 відіменних утворень. А ось значна частина апелятивних «прозваній» за своєю сутністю була денотативною. І лише 69 одиницям властива очевидна конотація емотивності або оцінки. Крім цього, у 12 апелятивних прізвищевих назвах формальним показником експресивності слугує наявність відповідних афіксальних засобів. Основним у формуванні експресивного потенціалу антропонімної системи запорозького козацтва був лексико-семантичний спосіб творення (понад 3230 антрополоксем). Порівняно з ним, морфологічний і морфолого-синтаксичний способи малопродуктивні (відповідно понад 473 і 220 одиниць). Провідними мотивами присвоєння «прозваній» було прагнення висловити дотеп, почуття гумору, підмітити яку-небудь характерну рису іменованого або дати йому влучну оцінку. Застосування жартівливо-зневажливих і лайливо-зневажливих найменувань не набуло

значного поширення в січовому товаристві, а сороміцькі «прозванія» використовували в ньому надзвичайно рідко. У подальшому потребують розроблення проблеми типології лексичної експресивності та неформальних показників експресивності антрополексем РВЗН.

Список використаної літератури

1. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. 1734–1775. Т. 5. Реєстр Війська Запорозького Низового 1756 року. Київ : [б. в.], 2008. 528 с.
2. Бойко Н. І. Українська експресивна лексика: семантичний, лексикографічний, функціональний аспекти : [монографія]. Ніжин : ТОВ «Видавництво “Аспект-Поліграф”», 2005. 552 с.
3. Гринченко Б. Д. Словарь украинского языка. Берлін : ДВУ, 1925. 16, 2178 с.
4. Корж Н. Л. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. Одесса [б. изд.], 1842. 6, 96 с.
5. Матвеева Т. В. Экспрессивность русского слова. [Б. м. изд.] : Palmarium Academic Publishing, 2015. 173 с.
6. Морощкин М. Я. Славянский именовослов или собрание славянских личных имён в алфавитном порядке. Санкт-Петербург : [б. изд.], 1867. 213 с.
7. Сухомлин І. Д. Питання становлення структури особових власних назв на основі народної антропонімічної системи української мови (За матеріалами пам'яток XIV–XVII ст.) *Українська лексика*. Дніпропетровськ : ДДУ, 1973. С. 3–19.
8. Уилрайт Ф. Метафора и реальность. *Теория метафоры*. Москва : Прогресс, 1990. С. 82–109.
9. Худаш М. Л. До питання класифікації українських прізвищевих назв XIV–XVII ст. *З історії української лексикології*. Київ : Наук. думка, 1980. С. 96–160.
10. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. У 3 т. Т. 1. Київ : Наук. думка, 1990. 592 с.

References

1. Arkhiv Kosha Novoi Zaporozkoi Sichi: Korpus dokumentiv. 1734–1775 [The archive of Kish New Zaporozhian Sich: The corps of documents. 1734–1775]. (2008). T. 5. Reiestr Viiska Zaporozkoho Nyzovoho 1756 roku [Register of the Zaporozhian Host Lower 1756]. Kyiv, 528 (in Ukr.).
2. Boiko, N. I. (2005). *Ukrainska ekspresyvna leksyka: semantychnyi, leksykohrafichnyi, funktsionalnyi aspekty* [Ukrainian expressive vocabulary: semantic, lexicographic, functional aspects]: monohrafiia. Nizhyn: TOV «Vydavnytstvo «Aspekt-Polihraf», 552 (in Ukr.).
3. Grinchenko, B. D. (1925). *Slovar' ukrainskogo jazyka* [Dictionary of the Ukrainian language]. Berlin: DVU, 16, 2178 (in Ukr.).
4. Korzh, N. L. (1842). *Ustnoe povestvovanie byvshego zaporozhca, zhitelja Ekaterinoslavskoj gubernii i uezda, selenija Mihajlovki, Nikity Leont'evicha Korzha* [Oral narration of the former Cossack, a resident of the Yekaterinoslav province and county, the village of Mikhailovka, Nikita Leontyevich Korzh]. Odessa, 6, 96 (in Russ.).
5. Matveeva, T. V. (2015). *Jekspressivnost' russkogo slova* [Expressiveness of the Russian word]. [B. m. izd.]: Palmarium Academic Publishing, 173 (in Russ.).
6. Moroshkin, M. Ja. (1867). *Slavjanskij imenoslov ili sobranie slavjanskikh lichnykh imjon v alfavitnom porjadke* [Slavic name words or a collection of Slavic personal names in alphabetical order]. Sankt-Peterburg, 213 (in Russ.).
7. Sukhomlyn, I. D. (1973). *Pytannia stanovlennia struktury osobovykh vlasnykh nazv na osnovi narodnoi antroponomichnoi systemy ukrainskoi movy (Za materialamy pamjatok XIV–XVII st.)* [The question of the formation of the structure of personal own names on the basis of the people's anthroponymic system of the Ukrainian language (According to the materials of the monuments of the XIV–XVII centuries.)]. In: *Ukrainska leksyka [Ukrainian vocabulary]*. Dnipropetrovsk: DDU, 3–19 (in Ukr.).
8. Uilrajt, F. (1990). *Metafora i real'nost'* [Metaphor and reality]. In: *Teorija metafori [Metaphor theory]*. Moskva: Progress, 82–109 (in Russ.).
9. Khudash, M. L. (1980). *Do pytannia klasyfikatsii ukrainskykh prizvyshchevykh nazv XIV–XVII st.* [To the question of the classification of Ukrainian family names of the XIV–XVIII centuries]. In: *Z istorii ukrainskoi leksykologii [From the History of Ukrainian Lexicology]*. Kyiv: Naukova dumka, 96–160 (in Ukr.).
10. Yavornytskyi, D. I. (1990). *Istoriia zaporozkykh kozakiv* [History of Zaporozhian Cossacks]. V 3 t. T. 1. Kyiv: Naukova dumka, 592 (in Russ.).

THE EXPRESSIVE POTENTIAL OF THE ANTHROPONYMIC SYSTEM OF THE ZAPOROZHIAN COSSACKS IN THE MIDDLE OF THE XVIII CENTURY

Ivan Dzyra, Candidate of Philological Sciences, Doctor of Historical Sciences, Professor of the department of the professional education in the sphere of the technologies and design,

Abstract. Introduction. *Although the process of creating Zaporozhian surnames was spontaneous and in each case depended on different circumstances, and yet the real reasons for their appearance should be sought primarily in certain traits of character, behaviour, appearance or details of his biography. Therefore, the original, distinctive Zaporozhian “nicknames” often expressed a certain personalized emotional assessment.*

The purpose of the article is to characterize the expressive potential of the anthroponymic system of the Zaporozhian Cossacks in the middle of the XVIII century. The author set the task to identify the corpus of expressive personal names, to carry out its lexical and semantic structuring, to consider ways of expressing evaluation and creating expression, as well as to find out the motives of the nomination.

Results. *On the pages of the register more 3960 expressive names were found, in the stems of which the characteristic signs of the behaviour and individual’s inner world were recorded. Their bearers are more 11470 persons, which is more 76,5 % of the total number of registered. At the same time, all appellative-anthroponymic and the vast majority of anthroponymic names were connotatively marked. In the last classification group, more than 330 formations are neutral. But among the appellative “nicknames” obvious connotation of emotionality or evaluation is characteristic of only 81 units. The lexical-semantic method (over 3230 anthropolexems) was the main one in the formation of expressive potential. Compared with it, morphological and morphological-syntactic methods look unproductive (more 473 and 220 units, respectively). According to the motives of the nomination, the vast majority of Zaporozhian surnames belonged to the humorous ones. The use of humorous-pejorative and abusive-pejorative names was not widespread in the Sich society, and shameful “nicknames” were assigned to him very rarely (20 units).*

Originality. *For the first time the classification of expressive “nicknames” by semantic, structural and in general by motivational parameters was performed.*

Conclusions. *The anthroponymic system of the Zaporozhian Cossacks in the XVIII century had a powerful expressive potential, which is skillfully used by members of the military team to characterize the so-called. In the future, the problems of typology of lexical expressiveness and informal indicators of expressiveness of anthropolexes of the register should be developed.*

Key words: *anthroponym, appraisal, family name, expressive, emotional, register.*

Надійшла до редакції 04.01.22

Прийнято до друку 11.03.22